

PLÁNY OBLÉHÁNÍ BRNA V ROCE 1645 VE SVĚTLE MEZIOBOROVÉHO STUDIA

Václav Matoušek – Tereza Blažková

1. ÚVOD

Studium ikonografických pramenů k obléhání Brna v roce 1645 je součástí projektu „Obraz a realita. Bojiště třicetileté války v Čechách v díle M. Meriana“ (GAČR 404/06/0256, 2006–2008). Na projektu spolupracují pedagogové a studenti Fakulty humanitních studií UK. Projekt je prvním pokusem o systematické studium ikonografických pramenů k bojištím třicetileté války v Čechách. Jeho předmětem jsou především vyobrazení publikovaná v dílech frankfurtského mědirytcce a nakladatele M. Meriana (1593–1650) *Theatrum Europaeum* (svazky I–VI z let 1633–1663), *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae* (1650) a dále dílčí zobrazení válečných událostí, např. na dobových letácích. Dosud byly v rámci projektu publikovány studie o ikonografických pramenech k bitvě u Třebele 1647 (Matoušek 2006), ke švédskému táboru u Staré Boleslavi 1639/40 (Matoušek – Šimek – Altová – Karlík 2007), k bitvě u Jankova 1645 (Altová – Alt – Matoušek – Šimek 2007), k bitvě u Rozvadova a Waidhausu 1621 (Altová et al. 2008), k obléhání Tábora v letech 1621 a 1648 (Blažková – Matoušek 2008), Chebu v roce 1647 (Matoušek – Boháč 2010) a k odchodu císařské armády z Kolína v roce 1640 (Matoušek – Soudná – Zimová 2010).

Studie ikonografických pramenů k obléhání Brna vychází z bakalářské práce T. Blažkové (2007). Práce je založena na kombinaci pramenů ikonografických, kartografických, písemných, archeologických a etnologických.

2. VOJENSKO HISTORICKÝ KONTEXT OBLÉHÁNÍ BRNA

Po vítězství nad císařskou armádou v březnu 1645 postoupila švédská armáda vedená L. Torstenssonem nejprve na Moravu, kde postupně dobyla Jihlavu, Moravský Krumlov, Znojmo a další lokality. Po neúspěšném pokusu o dobytí Vídně se Torstensson vrátil z rakouského území na Moravu s úmyslem dobýt Brno. Plukovník Ludvík Raduit de Souches, čerstvě jmenovaný velitel města, však stačil ještě před příchodem Švédů město dostatečně opevnit a se 426 žoldněří a zhruba tisícovkou civilistů dokázal Brno i přilehlou pevnost Špilberk (vedenou Skotem Jirím Ogilvym) od 3. května do 23. srpna 1645 ubránit. Průběh obléhání velmi podrobně popisuje F. Šujan (1897; 1898; 1899), naposledy shrnují Skutil (1995, zde další literatura) a Němčík (1995).

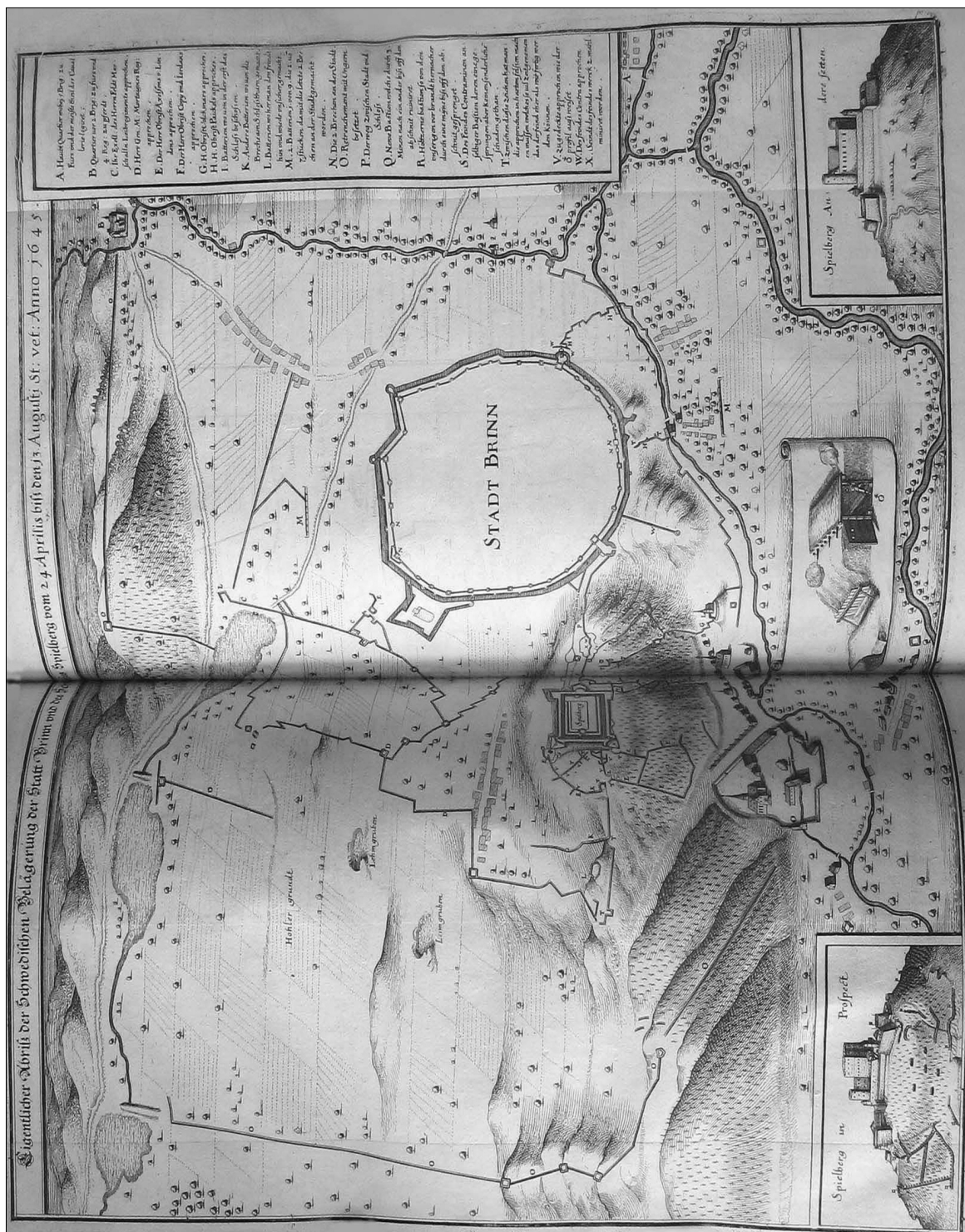
3. IKONOGRAFICKÉ PRAMENY

Podobně jako řada dalších událostí třicetileté války vzbudilo v 17. století značný ohlas i obléhání Brna v roce 1645, který se projevil mimo jiné i řadou dokumentárních vyobrazení. V souladu s projektem zaměřeným na výtvarné a vydavatelské dílo M. Meriana je naše studium ikonografických pramenů k obléhání města Brna přednostně zaměřeno na nesignovaný mědiryt publikovaný v pátém svazku díla *Theatrum Europaeum* (Lotichius 1647). Mědiryt srovnáváme s dvojicí anonymních rytin obléhání Brna publikovaných v roce 1672 v díle *Relatione dell'assedio di Bruna e della fortezza di Spilberg*. Jako srovnávací materiál jsme využívali rovněž rytinu města Brna publikovanou v M. Zeilerem v díle *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae z roku 1650*. Přihlížíme rovněž k barevnému plánu H. B. Bayera a H. J. Zeislera datovanému do let 1645–46.

Věrohodnost zobrazení krajiny na rytinách a malbě jsme ověřovali pomocí mladších kartografických pramenů, především 1. a 2. vojenského mapování a dalších kartografických pramenů z 18. a 19. století. Při studiu jsme využívali rovněž trojrozměrný model obléhání Brna v roce 1645 vytvořený pracovníky Muzea města Brna (model bohužel není publikován v odborné literatuře).

3.1. Plán obléhání Brna v roce 1645 v 5. svazku *Theatra Europaea*
 (Eigentlicher Abriß der Schwedischen Belägerung der Stadt Brinn und des Schloßes
 Spielberg vom 24 Aprilis biß den 13. Augusti St: vet: Anno 1645)

Rytina (*obr. 1*) představuje jeden ze základních typů zobrazení bojišť třicetileté války v dobové publicistice. Jedná se o prostý půdorysný plán (v podstatě technický výkres) polních opevnění a fortifikace města Brna s přilehlou pevností Špilberk. Půdorysný plán je zasazen do značně schematicky pojaté krajiny, zobrazené z mírného šikmého nadhledu. Kombinaci plánu a pokusu o plastické zobrazení krajiny zvýrazňuje nejednotné zobrazení sídel. Většina sídelních prvků je zobrazena pouze schematicky jako pů-

Obr. 1. Obléhání Brna roku 1645, *Theatrum Europaeum* V

dorysné plány. Plasticky je provedeno jen několik stavebních objektů: klášterní komplex¹ a několik dalších přilehlých, většinou sakrálních staveb v prostoru Starého Brna pod Špilberkem, premonstrátský klášter severovýchodně od Brna a dvě stavby na předměstí jižně od městských hradeb.

V centru rytiny se nachází půdorys města Brna a přilehlého Špilberku. Plán městského opevnění správně postihuje základní rysy fortifikační soustavy. Srovnání s mladším plánem publikovaným v Topographii i s kartografickými prameny z 18. a 19. století ukazuje, že plán publikovaný v Theatru je poněkud deformovaný, resp. zobrazuje Brno na téměř kruhovém půdorysu. Ve skutečnosti partie přivrácená ke Špilberku je v délce zhruba 800 m přímá.

Sídelním aglomeracím je na plánu bojiště věnována jen minimální pozornost. Kromě Brna a Špilberku není žádné sídlo uvedeno jménem. V legendě je pouze připomínáno vojenské využití. Např. cisterciácký klášter (O) byl obsazen Uhry, premonstrátský klášter v Zábrdovicích (Obrowitz) byl opěrným bodem pěchoty a 4. jízdního regimentu. S pomocí mladších kartografických pramenů můžeme severně od Špilberku identifikovat ves Švábku (resp. komunikaci Schwabengasse; dnes Údolní ulice). Na cestě z Brna do Zábrdovic je patrně vyznačena ves Cejl (Zeile; dnes Cejl). Značně nejistá je identifikace sídel jižně od města. Jednou z nich by mohl být Dornich (dnes Dornych). Plasticky zobrazené stavení na vodním toku by snad mohlo být mlýnem, který je v této obci připomínán. V úvahu přichází rovněž předměstí Trnitá (na 1. vojenském mapování Dornrösel) nebo Novosady/Nové sady (na 1. vojenském mapování Neustifft).

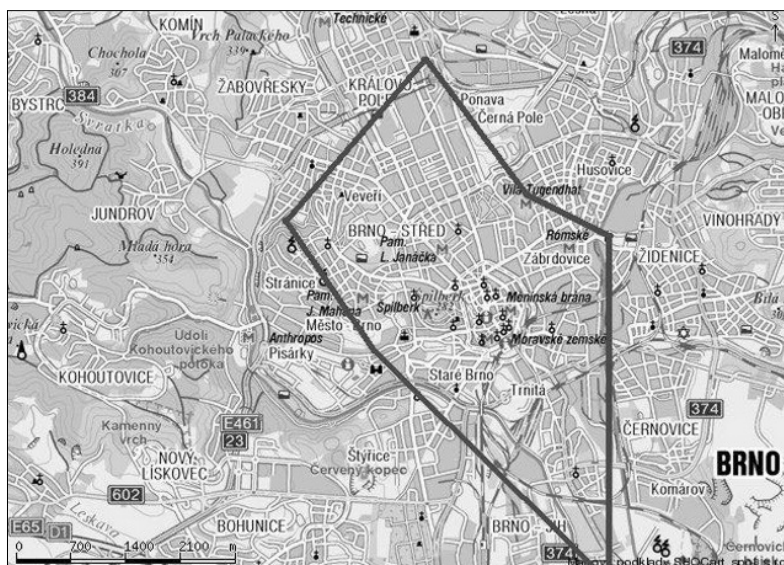
Zcela anonymně jsou na plánu zobrazeny i vodní toky a vodní plochy. V dolní části plánu můžeme identifikovat řečiště Svatky a s ním paralelní tok dnes již zaniklé mlýnské strouhy (?). V první části plánu je patrná Svitavská strouha (vlastní řeka Svitavu autor plánu vůbec nezobrazil). V levé horní části plánu je znázorněna soustava tří rybníků na říčce Ponávce. Rybníky zobrazuje ještě mapa 1. vojenského mapování. Nacházely se pravděpodobně v prostoru současného městského parku Lužánky a městské části Ponava. Na plánu postrádáme dolní tok říčky Ponávky (dnes částečně svedené do podzemí), která se původně vlévala do Svitavské strouhy a následně do Svitavy.

Z morfolozických útvarů je na plánu výrazně zobrazen vrch Špilberk a sousední Žlutý kopec, méně výrazně za nimi pak dnešní Žabovřesky. V horní části plánu je výrazně prokreslen vrch, přes který procházelo vnější opevnění obsazené uherskými oddíly Zikmunda Rákocziho. Jedná se s největší pravděpodobností o prostor, kde byla v letech 1929–30 postavena vila Tugendhat. Vegetační pokryv na uvedených vrších se nápadně podobá grafické značce pro vinice, kterou užívá např. 1. vojenské mapování. Většinu okolí Brna pokrývala schematicky naznačená pole doplněná, v okolí vodních toků a vodních ploch, řídkým stromovým či keřovým porostem. Nedaleko obce Švábky jsou znázorněny dvě cihelny.

Horní okraj plánu vyplňuje schematicky znázorněná kopcovitá krajina, kterou chtěl autor patrně naznačit zvlněnou krajinu jižní části Moravského krasu. Za pozornost stojí pravá horní polovina plánu. Spojnice čtvercové reduty O a kláštera v Zábrdovicích prochází vzduchem! Podrobně k tomuto detailu níže.

Při dolním okraji plánu se nacházejí ve zvláštních rámečcích tři detaily. Dvě vyobrazení pevnosti Špilberk (vlevo z jihu, vpravo ze severu) a detail (resp. technická kresba) krytého obléhacího zákopu.

Obdélná kompozice plánu ve skutečnosti zobrazuje polygon o rozsahu zhruba 4–5 km (obr. 2). Situace je zobrazena z jhozápadu na severovýchod. Výchozími pozorovacími místy pro konstrukci krajinného plánu byly s největší pravděpodobností jednotlivé vrcholy polygonu: prostor severně od Horních Heršpic, Žlutý kopec,

Obr. 2. Polygon na současné mapě Brna vyznačuje oblast, která je zachycena na plánu obléhání Brna v Theatru Europeau V

¹ Jedná se původně o cisterciácký klášter Aula Sanctae Mariae, též klášter Králové při farním kostele Nanebevzetí Panny Marie. Od roku 1782 klášter augustiniánů.

Obr. 3. Plán obléhání Brna v roce 1645, Relazione dell'assedio di Bruna e della fortezza di Spilberk ...

kteřá pálí z okraje terénního zlomu (vyvýšeniny) na město. Podle pozice v sousedství vsi Černovice lze tuto část plánu ztotožnit s jistou dávkou pravděpodobnosti s kótou 255 Švédské valy, která se nachází na jihozápadním okraji městské části Slatina, ve vzdálenosti více než 5 km od historického jádra Brna. Jedná se o oválnou vyvýšeninu, jejíž vrcholová partie o velikosti zhruba 300 × 150 m vystupuje přibližně 30 m nad plochou terasu řeky Svitavy.

Celkový plán obléhání Brna doplňuje obdélná kompozice plánu obléhání hradu Špilberku. Ve skutečnosti se jedná opět o polygon o velikosti zhruba 1 200 × 900 m, který hrad a okolí zobrazuje zhruba ve směru jihovýchod (dole)–severozápad. Kromě samotné pevnosti na vrcholu kopce je dalším výrazným prvkem plánu složitá soustava obléhacích příkopů. Jižně od Špilberku je plasticky vyznačena civilní zástavba s dominantou cisterciáckého kláštera. Na severním úpatí kopce je znázorněna mezi ruinami osady Švábka dlouhá řada jezdců, která se táhne až ke švédským pozicím na Žlutém kopci. Jedná se o detail vpádu Vrbnových jezdců.

Legenda obsahuje celkem 44 doplňujících informací lokalizovaných v plánu písmeny A–Z a číslicemi 1–23. Jednotlivé body, především na celkovém plánu, identifikují 36 lokalit (jednotlivé části města, jednotlivé prvky městské fortifikace, obce a sakrální objekty v okolí města, cesty, vinice, mlýny, vodárnu aj.). Pouze minimální pozornost je věnována prvkům válečným, 5× upozorňuje legenda na objekty či jednotky švédské (buď jmenované výslovně jako „švédské“, nebo „nepřátelské“), 2× označuje legenda akci strany císařské. Jmenovitě jsou na plánu označeny toky Svitavy a Svratky.

V levém i pravém horním rohu doplňují plán řezy opevnění. V pravém dolním rohu se v medailonku nachází portrét plukovníka de Souches.

3.3. Plán obléhání Brna v roce 1645 na olejomalbě H. B. Bayera a H. J. Zeislera datovaného do let 1645–1646 (Aigentliche Abbildung der schweren und harten Belagerung der Stadt Brünn von Khron Schweden so geschechen vom 3. May bis auf den 20. Augusti des 1645 Jahrs)

Ve sbírkách Muzea města Brna (Muzeum města Brna i. č. 2284; obr. 5) jsou uloženy dvě malby obléhání Brna od H. B. Bayera a H. J. Zeislera datované shodně do let 1645–46. Větší pozornost tradičně vzbuzuje rozměrná „akční“ veduta zachycující obléhání Brna od severovýchodu, s největší pravděpodobností od uherské reduty O (na plánu v *Theatru Europaeu*) v prostoru dnešní vily Tugendhat (obr. 6). S rytinami z let 1647 a 1672 je ovšem lépe srovnatelný půdorysný plán krajiny obleženého města.

Malba na první pohled vykazuje řadu shod nebo alespoň podobností s rytinou publikovanou v díle *Relatione dell'assedio*. Brno a okolí také zobrazuje přibližně ve směru od východu na západ. Podobně jako na rytině, vyvolává i na malbě iluzi vysokého šikmého pohledu zvlněný terén v levém dolním (jihovýchodním) rohu. Téměř identický je i rozsah zobrazovaného prostoru (malba zobrazuje větší rozsah na jihu a severu). I tento plán zobrazuje ve skutečnosti polygon, zhruba o velikosti 7–8 × 5 km.

Díličí komponenty malby komentuje v připojené legendě 80 vysvětlivek. Z toho 24 (A–Z) označuje městské stavby, 18 (1–18) objekty civilní i vojenské vně města a 38 (19–56) identifikuje postavení děl

Obr. 5. Plán obléhání Brna na olejomalbě H. B. Bayera a H. J. Zeislera z let 1645 až 1646

Obr. 6. Veduta obléhání Brna na olejomalbě H. B. Bayera a H. J. Zeislera z let 1645–1646

a jednotlivé vojenské akce. Pro posouzení plánu jako celku je důležité, že 4× jsou švédská dělostřelecká postavení charakterizována výslovně jako „nepřátelská“.

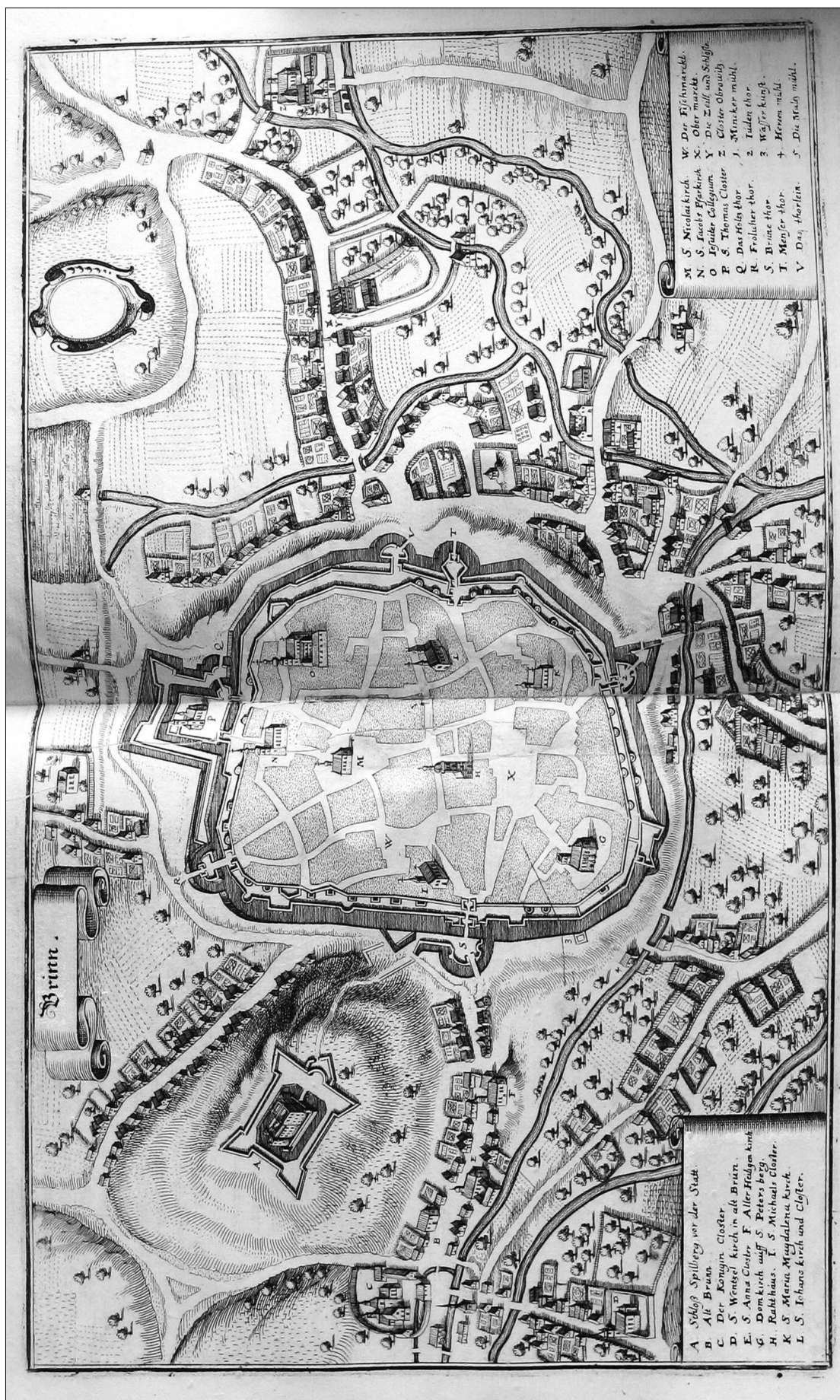
Rytina z roku 1672 a malba však odlišně postihuje některé prostorové vztahy v krajině. Rozdílný je především vzájemný poměr města, soustavy rybníků na Ponávce, resp. nejnižší položeného rybníka a kláštera v Zábrdovicích (srovnání s příslušnými listy 1. a 2. vojenského mapování naznačuje, že oba plány ze 17. století jsou nepřesné, každý však jiným způsobem). Značně rozdílná je i komunikační síť východně od města.

4. SROVNÁNÍ RYTIN Z LET 1647 A 1672 A MALBY Z LET 1645–1646

Především je třeba zdůraznit odlišný charakter malby a rytin. Autoři rytin shodně kladli největší důraz na zobrazení válečných prvků, zvláště městského opevnění, polních opevnění a obléhacích prvků. Rozmístění vojenských jednotek, jednotlivým vojenským akcím, o krajině bojiště nemluvě, věnovali autoři pozornost nepoměrně menší. Malba naopak zdůrazňuje některé prvky krajiny: sídla, církevní objekty, vodní toky a vodní plochy, komunikace, výrazně zobrazuje i vojenské tábory. Nevýrazná jsou naopak polní opevnění a zobrazení válečných akcí. S výjimkou levého dolního rohu není věnována větší pozornost ani morfologii terénu.

I přes shodný záměr a nevelký časový rozdíl v dataci shledáváme mezi plány významné rozdíly. Na rytině z roku 1647 působí na první pohled nevěrohodně půdorys města. Autor sice zaznamenal všechny charakteristické prvky opevnění (bašty, brány, výrazné zalomení východní strany), nedokázal však věrně vystihnout půdorys. Rovněž čtvercový půdorys Špilberku neodpovídá realitě. Situace schematicky zobrazených sídel působí věrohodně. Významné pochybení v zobrazení vodních toků a ploch spatřujeme pouze v absenci dolního toku Ponávky, pod nejnižší položeným rybníkem. V neposlední řadě je třeba konstatovat, že prostorové vztahy zobrazovaného výseku krajiny jsou značně zdeformované. Vyobrazení průběhu polních opevnění nelze ověřit, neboť je v současné době zcela skryté pod novodobou zástavbou (zlomek obléhacího zákopu odkrytý na severní straně Špilberku představuje pouze zcela zanedbatelnou část celého systému – srv. Exkurz 2).

Dvojice rytin z roku 1672 a malba z let 1645–46 působí v řadě ohledů podstatně věrohodněji. Historické realitě odpovídá jak půdorys města, tak zobrazení pevnosti Špilberk (půdorys města se nápadně shoduje s půdorysem publikovaným v roce 1650 M. Zeilerem – obr. 7). Zkreslení prostorových vztahů v krajině není tak výrazné. Starší a mladší rytiny se významně liší i ve způsobu zobrazení polních opevnění a obléhacích zákopů. Na obou rytinách nacházíme tytéž prvky, ovšem v odlišných prostorových vztazích (příkladem může být linie mezi Žlutým kopcem a horním rybníkem na Ponávce). Odlišné je v detailech pojata i obléhací soustava severozápadně od města a na svazích Špilberku (na malbě jsou tyto prvky značně nevýrazné, proto je zvláště nehodnotíme). Na rozdíl od rytiny z roku 1647 je na mladších rytinách a na malbě výslovně určeno velké množství lokalit, objektů i válečných událostí.

Obr. 7. Vyobrazení Brna v díle Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae M. Zeilera z roku 1650

Malba i mladší soubor rytin z roku 1672 působí v řadě ohledů věrohodnějším dojmem než rytina publikovaná v *Theatru Europaeu*. Krajina jako celek je na malbě a mladších rytinách zobrazena bez významnějších zkreslení. Výstižné jsou půdorysy města i pevnosti na Špilberku. Na základě srovnání s mladšími kartografickými prameny můžeme předpokládat, že výstižněji je zobrazena i síť pozemních komunikací a soustava vodních toků a vodních ploch.

5. ZÁVĚRY

I přes zjevné rozdíly vykazují všechny plány sledovaného souboru řadu shodných rysů, příznačných pro batailistickou produkci 17. století obecně (k obecným rysům batailistických plánů a vedut 17. století *Matoušek – Blažková 2008*). Charakteristická je především kombinace vysokého šikmého pohledu na krajinu s půdorysnými situacemi opevnění, vojenských táborů a měst. Autorům definitivní podoby plánů se zpravidla dařilo spojit půdorysné plány a plastické šikmé pohledy do relativně vyvážených kompozic. Rytina obléhání Brna publikovaná v roce 1647 v *Theatru Europaeu* je však bohužel příkladem kompozice, kdy rytec tento úkol nezvládl. Výsledkem je již výše zmíněná linie švédského opevnění procházející severovýchodně od města v délce asi 1 km „vzduchem“.

Typická je rovněž schematická, zjevně smyšlená mozaika polí, jakož i znázornění lesních porostů a vinic omezených v podstatě na grafické značky. Na rytině z roku 1647 je typickým prvkem smyšlený kopcovitý horizont. Dobovou zálibu v okázalé dramatickosti přiznává na malbě i na rytině z roku 1672 sice reálné, ovšem dramaticky „barokně“ předimenzované zobrazení kóty Švédské valy u Slatiny. Pro batailistické kompozice jsou rovněž příznačné vytečkované trajektorie střel švédských hmoždířů na hrad Špilberk. Na detailu Špilberku a okolí je dobře patrné, jak tvůrce rytiny používal grafické značky. Jezdci Vrbova oddílu jsou sice seřazeni do dlouhé kolony, každý jezdec však jede jiným směrem. Do Brna směřuje jen malá část jezdců, a to jen na celkovém plánu.

Plány jsou také zdařilou ukázkou dalšího charakteristického prvku batailistických výjevů – simultánní kompozice. Rytiny z roku 1672 zobrazují na jednom a též plánu konkrétní události z 26. června a 8. srpna. Malba zaznamenává události ještě mnohem více. Abychom „text“ plánů dokázali „přečíst“ opravdu beze zbytku, nestačí je pouze podrobně prohlédnout. Nutné je rovněž dekodovat jednotlivé části s pomocí připojených legend. V případě publicistických děl je třeba číst i verbální popis bojiště a válečných událostí (srv. Exkurz 1). V neposlední řadě by bylo nutné zkoumat kontext rytin s veškerými dalšími prameny, které se k obléhání Brna vztahují. Teprve potom by se nám možná v simultánních kompozicích podařilo odhalit specifický kreslený seriál tří měsíců trvajících bojů (např. postupné budování jednotlivých částí polních opevnění a obléhacích zákopů). Tím se však dostáváme již daleko za rámec našeho drobného příspěvku.

Na sledovaném souboru plánů obléhání Brna ovšem můžeme sledovat i podstatné rozdíly. Zvolená výtvarná technika odlišuje na první pohled malbu zvýrazňující krajinu na úkor válečných prvků a rytiny s opačnou hierarchií struktury kompozice. Pro pochopení rytin je také třeba připomenout, že batailistické obrazy tvoří homogenní soubor a lze je členit na několik dílčích skupin. Starší i mladší rytiny obléhání Brna v roce 1645 lze řadit do skupin „inženýrských“ plánů. Tuto skupinu charakterizuje redukce zobrazené události na plány obléhaného města a plány opevnění obléhacích táborů a obléhacích zákopů. Krajina je silně schematizována, bojové akce buď zobrazeny vůbec nejsou, nebo jsou potlačeny na minimum. Řadu rytin tohoto druhu, většinou signovanou jménem císařského inženýra Carlo Capiho, nacházíme ve 4. svazku *Theatra Europaea*. Jedná se o rytinu švédského tábora v prostoru Staré Boleslavi (*Matoušek – Šimek – Altová – Karlík 2007*) a plány bojů u Litoměřic, Kolína (*Matoušek – Soudná – Zimová 2010*) a Hradce Králové. Charakteristickým prvkem těchto plánů jsou zvětšené detaily vybraných prvků městských a polních opevnění. Některé prvky „inženýrských“ plánů (především redukce obléhaného města na pouhý půdorys fortifikace, případně doplněný o půdorys zástavby) však nacházíme hojně i v jiných svazcích téhož díla (srv. obléhání Chebu v roce 1647 v 5. svazku; obléhání Jihlavy v roce 1647 a obléhání Tábora a Prahy v roce 1648 v 6. svazku aj.).

Zcela na závěr se pokusíme alespoň zhruba vymezit okruh autorů jednotlivých plánů. Bez ohledu na řadu výše uvedených rozdílů není pochyb, že všechny tři plány reprezentují kvalitní část ikonografické produkce 17. století. Byť s jistými výhradami, rozpoznáváme na všech plánech relativně velmi věrohodné zobrazení události jara a léta 1645. Polygony, které jsme rekonstruovali na základě konfrontací rytin s mladšími kartografickými prameny, naznačují, že autoři plánů postupovali v terénu v podstatě shodně. Základní rozdíly mezi plány spatřujeme tři: 1. Rytina z roku 1647 chybně zobrazuje půdorys města a pevnosti Špilberk a nezobrazuje jejich vnitřní uspořádání. Autor pravděpodobně neměl možnost se

blíže s dispozicí města a pevnosti seznámit. 2. Tato rytina je také úzce omezena pouze na prostor bojiště. Definitivní podoba rytiny patrně vznikala na základě prostého „inženýrského“ půdorysu základních prvků bojiště. Krajinné prvky doplňoval do plánu patrně člověk, který zobrazovanou situaci nikdy neviděl a pravděpodobně plán ani zcela nepochopil (srv. „vzdušnou“ spojnicí mezi uherskou redutou O a klášterem v Zábřevicích). Oproti tomu autoři mladší rytiny a malby zasadili bojiště do podstatně širšího krajinného rámce. 3. Zobrazení prostoru na rytině z roku 1647 je z tohoto důvodu jakoby vytrženo z kontextu krajiny, a nejspíš proto podlehlo jisté deformaci. Autoři mladší rytiny a malby vycházeli z důkladné znalosti terénu bojiště i jeho širšího okolí, prostorové vztahy proto zobrazili věrohodněji.

Lze proto vyslovit hypotézu, že starší podklady pro rytinu publikovanou v roce 1647 vznikaly v průběhu obléhání. Autor se pohyboval pouze v prostoru švédského vnějšího opevnění a v bezprostředním ohnisku se příliš nezdržoval. Jednalo se snad o příslušníka švédské armády. O autorovi lze jen spekulovat. Víme, že v armádě L. Torstenssona byl přítomen vojenský inženýr Konrad Mardefeldt von Massberg, mj. autor podkladů pro sérii vyobrazení bitvy u Jankova (*Slaget 1945*, 132n; *Altová – Alt – Matoušek – Šimek 2007*). Na rozdíl od série jankovské však na rytině obléhání Brna důkaz o Mardefeldtově autorství nenacházíme.

Autory rytiny z roku 1672 i malby byli pravděpodobně lidé, kteří prostor bojiště důkladně znali – byli místní, nebo mohli nerušeně provádět pozorování na všech potřebných lokalitách. Zároveň však museli využívat údaje a pozorování z doby obléhání nebo těsně po jeho skončení, kdy byly události ještě v živé paměti a stopy válečných událostí v terénu ještě dobře patrné. Rytina z roku 1672 je malbou z let 1645–46 inspirována, nejedná se však o její mechanickou kopii. Smyslem malby z let 1645–46 i rytiny z roku 1672 bylo oslavit statečnost obhájců Brna, resp. císařské strany (k zobrazování krajiny v 17. století podrobně např. *Fuss 2000*).

EXKURZ 1

Texty z 5. svazku *Theatra Europaea*

Na rozdíl od rytin podávajících formou jednotlivých obrazů relativně ucelené a přehledné soubory informací, představuje textová část *Theatra Europaea* často značně heterogenní směs statí a zpráv různorodého původu a značně odlišného charakteru a kvality (k charakteristice *Theatra Europaea* obecně např. *Bingel 1969* nebo *Šimek 2002*, zde další literatura). Niže uvedený soubor krátkých zpráv o průběhu obléhání Brna pochází z obsáhlého pojednání o událostech jara a léta roku 1645.²

s. 714. „Doposud generál Torstensson úspěšně dobyl rozličná města a zámky na Moravě a v Rakousku, neboť císařská armáda nebyla ještě pohromadě. Část jich obsadil, část jich zbořil a zpustošil. Nyní se zaobíral myšlenkami, že nebyla příhodnější doba k vysvobození, a zaútočil na jedno z hlavních míst na Moravě, Brno. Mínil stát se brzy jeho pánem, neboť ve městě se nacházelo přes 200 vojáků pod velením plukovníka Desouche (Ludvík Raduit de Souches – pozn. autoři) a podplukovníka Ongela (Jiří Ogilvy – pozn. autoři)“.

s. 733. „Kolem 15. tohoto měsíce (května), 4 baterie generála Torstenssona obklíčily město Brno. Jelikož se ale posádka úspěšně bránila, nemohl nic víc učinit.“

s. 749. „3. června bylo ve Vídni vydáno: generál Torstensson držel Brno ještě do dnešního dne. Ačkoli dorážel houževnatě střelami a podkopáváním na město, obránci se statečně bránili. Byla naděje, že se onoho místa nezmocní. Generál Torstenson se přiblížil k Brnu tak blízko, že na něj nebylo možno dorážet děly, nýbrž pouze ručními granáty.“

s. 751. „Generál Torstensson přinutil 2 000 měšťanů a sedláků, z dobytých městeček, k útoku na město Brno. (Útok) Byl statečně odražen a většina domobrany, spolu s mnoha vojáky, byla zabita. Proto žádal (Torstensson) o klid zbraní, aby mohli být pohřbeni mrtví. K tomu dal velitel svolení, avšak mezitím (de Souches) učinil výpad a zabral několik děl a muničních vozů, přičemž jako obvykle Torstensonovi vojáci a mnoho domobrany přišlo o život. Mnoho Rákocziho vojáků uteklo kvůli chybějícímu žoldu.“

s. 775. „Z Lipska hlásili švédští ministři, že od Torstensonovy armády přijel rytmistr, který oznámil, že město Brno a zámek Špilberk nebyly ještě opanovány, poněvadž nešly podkopat kvůli tvrdé skále. Arcivévoda Leopold Wilhelm, současný císařský generál, měl udeřit se 4 jízdními regimenty, tisíci mušketýry a 3 děly, které měl ukryté v lese, na generála Torstenssona v jeho hlavním ležení. ... Ačkoli nyní zmíněné místo bylo silně obléháno Švédy, ti nemohli nijak zabránit, aby císařské oddíly zásobovaly obléhané. Krátce poté, počátkem července, z Prahy vyjely 2 vozy s prachem k Poděbradům. Očekával je plukovník Passne (F. Šujan uvádí plukovníka Pachoje – pozn. autoři) s 800 rejtary a dragouny. Prach byl přeložen do kožených pytlů a bylo zapraženo 16 valachů. Jeli přes lesy až na půl míle od Brna, dokud nedosáhli roviny u města. Tam zůstal (Passne/Pachoj) stát v křovinách do 9. hodiny večerní. (Potom) Vyjel spořádaně k švédskému ležení, přijel k představené hlídce a udal heslo. Brzy byl ale přinucen dolní hlídkou, skládající z 300 koní, hnát se útokem dále přes hlavní hlídku. Za plného trysku dosáhl města Brna,

² Za obětavou a nezištnou spolupráci děkujeme D. Olivové z Muzea města Brna a Z. Kubíkovi z oddělení rukopisů a starých tisků Moravské zemské knihovny.

kterému přivezl přes 100 centů prachu a 400 dragounů. Plukovník Passne se ale zdržel se zbylými rejтары na místě, kde byla posekána první hlídka, dokud se neujistil, že dragouni s prachem jsou již pod ochranou děl. Zmíněný plukovník ale šťastně dojel zpět do Prahy ke konci července, kde podal průběh výše zmíněných událostí i okolností.“

s. 776. „...v minulých dnech kolem Brna a v ležení generála Torstenssona bylo značně deštivé počasí s hromy a kroupami. Padaly kusy ledu, velké jako dlaň, dokonce i jako cihly, které pobily lidi i koně a na některých místech stáli mušketýři v obléhacích příkopech po pás ve vodě. To ničilo Torstenssonovu armádu, zejména pěchotu. ... Kolem 12. téhož měsíce ... generál Torstensson stále ležel před Brnem. Denně mu utíkalo na 10, 20 či 30 knechtů. Při trojicím obléhání již na 800 mušketýřů přešlo k Vídní. Jeho Jasnost arcikníže každého obdaroval 2 dukáty a opět vzal do služby. Zmínění přeběhlíci a zajatci oznámili, že pěchota generála Torstenssona nemá více než 2 000 mužů. Zbídačená domobrana, muži a ženy, mladí i staří, všichni, co mohli pracovat, taktéž dobytek, byli s lopatami a motykami hnáni k Brnu, aby se pokusili zaútočit zvenku. Často zmiňovaný generál Torstensson pokáral více než 2 švédské regimenty, které za jeho nepřítomnosti, když několik dní pobýval u knížete Rákocziho, přehlédly útok a ponechaly císařské přivést do Brna prach a vojsko. Proto prohlásil, že regimenty ztratily čest, a rozhodl, že při nejbližší příležitosti povedou hlavní útok, aby získaly zpět čest svému jménu.“

s. 777. „Generál Torstensson rozstřílel 3 nároží na zámku Špilberk, když (se) rozhodl několikrát zaútočit. Bylo také oznámeno, že byly vyhotoveny střelné a průkopy, aby mohli jít vojáci bezpečně na Brno a zámek Špilberk. Nicméně, velitel (de Souches) se bránil statečně a znovu obnovil poničená místa.“

s. 778. „Na Brno ale zaútočili Švédové, avšak byli se značnými ztrátami odraženi. Místní velitel je připravil o všechny prach jednou minou. Zatím jeden voják, z velitelství na Špilberku, přijel k Praze ke generálovi hraběti Coloredovi. Žádal ústně i písemně o urychlené poskytnutí posil, což bylo okamžitě předáno do Vídně. Proto generál Gallas se 14 000 muži vyrazil od Sušice k Budějovicům. Jeho knížecí Jasnost arcivévoda právě přecházel Dunaj s 8 000 muži. Byl donucen k nasazení u Brna. Polovina švédské armády a jiní spojenci leželi u Jihlavy. ... Kolem 24. tohoto měsíce (červenec) došel mladý kníže Rákoczi s 8 000 muži k Ústí na Moravě. Po rozložení jeho vojska odjel k Brnu do hlavního stanu. Tam dovezl 2 celé kartouny a 4 třičtvrtěční kartouny. V té době generál Torstensson nechal znovu zřídit vysokou baterii proti Špilberku, na kterou nechal zarazit 6 velkých děl a 2 ohnivé mozdíře, čímž mohl dorážet na zámek a město ze dvou stran. Obležení vyrazili s početným vojskem, které ale Torstensson postřílel a část zahnal na útek. ... 31. července hlásil jeden dopis ze švédského polního ležení u Brna: Není toho mnoho k hlášení, poněvaž se zámek a město stále držely. Švédové pracovali na třech místech pod bastiony. Od zvěděů přicházely zprávy, pokud by ve vzniklé nouzi nepřišly brzy posily, musela by nastat kapitulace. S pomocí knížete Rákocziho a jeho mladého prince Švédové postupovali stále blíže.“

s. 779. „Příjezd mladého prince Zikmunda 9. července s jeho armádou, generály, plukovníky, osobní gardou, děly, municí, vojskem a vším příslušenstvím byl nádhernou podívanou. Měli odsud, generál Torstenson ho osobně přivítal s kavalerií, která jela po obou stranách. Přičemž se konalo uvítání z velkých i malých děl a také uvítání vojskem. Dva dny se konala oslava za vzájemného obdarování. Byly nabídnuty Rákocziho koně, stan a místní vzácnosti. Dalšího dne, když mladý Rákoczi spolu s jeho plukovníky obhlédl obléhací příkopy a práce na zámku Špilberku a městu Brnu, byla vystřelena salva ze všech míst, děl a mušket. Dvě miny zcela náhodou vyhodily do příkopů švédské důstojníky, kteří byli zajati obléhanými. Pak táhl mladý kníže opět k svému otci, který poděkoval za takovou počtu pozdravným dopisem generálům a připomenul horečně plné spojenectví. Proních pár dní se také hodně slavilo u švédské a uherské armády. V té době, zatímco byli Švédové v Rakousích a na Moravě, více než 20 000 osob urozeného i nižšího stavu přicházelo k posádkovým pastorům u regimentů, ke zpovědi a svatému přijímání, za nového křtu. To, co činil kníže Rákoczi, to on činil pro křesťanskou církev a evangelickou víru, ale ne pro tureckou říši, jak se o něm předhazovalo.“

s. 821. „Jeho veličenstvo římský císař osvobodil město Brno na věčnost od všech daní z vína a piva (neboť se ono tak houževnatě bránilo a drželo). Navíc, oba velitelé na Špilberku a ve městě byli obdarováni stanovenou roční rentou a doživotním velením na těchto místech. Aby bylo ono šťastně získané místo znovu zajištěno, bylo posláno o generál-majora Saredeckého s 300 jezdci a 50 dragouny, o 300 beček se solí a 10 soudků s mincemi.“

EXKURZ 2

Archeologické nálezy

Na severovýchodním úpatí Špilberku odkryl v roce 1994 záchranný archeologický výzkum zahloubený objekt, který byl interpretován jako relikt švédského obléhacího zákopu (Loskotová – Hanák 1995–1996; Loskotová 1997). Stěny i dno objektu obdélného půdorysu v hloubce 180 cm byly zpevněny masivními dřevěnými kůly. Z jeho týlu vybíhala severozápadním směrem přímá nekrytá chodba, která směřovala k hlavnímu obléhacímu zákopu. Ve výplni zákopu bylo nalezeno množství keramických, kovových, kostěných i skleněných zlomků. Dataci objektu potvrdil nález čtyř mincí z první poloviny 17. století. Archeologické nálezy uvnitř pevnosti na Špilberku potvrdily použití kamenných a železných dělových koulí i bronzových granátů, používaných během obléhání v roce 1645 (Ustohal – Stránský 1995–1996).

PRAMENY

- Lotichius, J. P. 1647: Theatri Europaei fünfter Theil. Verlagt durch Matthaeum Merian in Frankfurt am Main. Strahovská knihovna.*
- Relatione dell'assedio di Bruna e della fortezza di Spilberg, attaccata Da Torstenson Generale dell' armi di Suezia del 1645 e difesa Da Ludovico Raduigo di Souches, Gouvernatore di Bruna, Vinna, Apresso Gio: Battista Hacque. Anno 1672. Moravská zemská knihovna.*
- Zeiler, M. 1650: Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae. Verlegt durch Matthaeum Merian in Frankfurt am Main. Strahovská knihovna.*

LITERATURA

- Altová, B. – Alt, J. – Matoušek, V. – Šimek, J. 2007: Krajinná panoramata bitvy u Jankova v Theatru Europaeu, Archeologie ve středních Čechách 11, 589–633.*
- Altová, B. – Kössl, A. – Matoušek, V. – Procházka, Z. – Šimek, J. 2008: Tzv. Tillyho šance u Rozvadova ve světle terénní dokumentace, ikonografických a kartografických pramenů. In: Černá, E. – Kuljavceva Hlavová, J. (eds.), Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 2003–2007. Sborník k životnímu jubileu Zdeňka Smrže. Most, 359–374.*
- Bingel, H. 1969: Das Theatrum Europaeum. Wiesbaden.*
- Blažková, T. 2007: Plány obléhání měst Tábora a Brna v době třicetileté války ve světle mezioborového studia. Nepublikovaná diplomová práce. Fakulta humanitních studií UK Praha.*
- Blažková, T. – Matoušek, V. 2008: Plány obléhání města Tábora v době třicetileté války, Archeologie ve středních Čechách 12, 849–869.*
- Fuss, U. V. 2000: Matthaeus Merian der Ältere. Von lieblichen Landschaft zum Kriegsschauplatz. Landschaft als Kulisse 30 jährigen Krieges. Frankfurt a. M.*
- Englund, P. 2000: Nepokojná léta. Historie třicetileté války. Praha.*
- Loskotová, I. 1997: Keramika ze švédského zákopu před Brnem, Archaeologia historica 22, 309–313.*
- Loskotová, I. – Hanák, V. 1995–1996: Švédský zákop před Brnem, Forum Brunense 7, 143–151.*
- Matoušek, V. 2006: Třebel. Obraz krajiny s bitvou. Praha.*
- Matoušek, V. – Blažková, T. 2008: Picture and Reality. Studies of Modern Landscape in Vedute of the Thirty Years' War's Battlefields in Bohemia. In: Szabó, P. – Hédl, R. (eds.), Human Nature. Studies in Historical Ecology and Environmental History. Brno, 52–61.*
- Matoušek, V. – Boháč, J. 2010: Plány obléhání Chebu v roce 1647 v díle Theatrum Europaeum, Archeologie ve středních Čechách 14, 449–466.*
- Matoušek, V. – Soudná, T. – Zimová, R. 2010: Rytina Kolína z roku 1640 v díle Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae, Archeologie ve středních Čechách 14, 915–927.*
- Matoušek, V. – Šimek, J. – Altová, B. – Karlík, P. 2007: Pohled na zámek Brandýs nad Labem a opevnění švédského tábora v prostoru Staré Boleslavi z roku 1640 v díle M. Meriana, Historická geografie 34, 93–148.*
- Němčík, B. 1995: Švédové před Brnem 1645. Brno.*
- Skutil, J. (ed.) 1995: Morava a Brno na sklonku třicetileté války. Praha.*
- Slaget 1945: Slaget vid Jankow. 1645 – 24/2 – 1945. Stockholm.*
- Šimek, J. 2002: Bitva u Třebele v Theatru Europaeu, Minulostí západočeského kraje 37, 87–108.*
- Šujan, F. 1897: Švédové u Brna 1–3, Časopis Matice Moravské 21, 54–67, 111–127, 214–229, 327–344.*
- Šujan, F. 1898: Švédové u Brna 4–6, Časopis Matice Moravské 22, 59–70, 156–162, 286–299.*
- Šujan, F. 1899: Švédové u Brna roku 1645. Brno.*
- Ustohal, V. – Stránský, K. 1995–1996: Švédské bronzové střely na Špilberku, Forum Brunense 7, 153–158.*

PLANS OF THE SIEGE OF BRNO IN 1645 IN THE LIGHT OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH

Study of iconographic sources concerning Brno besiege by the Swedish army in 1645 is part of a project called „Image and Reality, Bohemian battlefields of Thirty Years' War in Works of M. Merian” – a collective activity of professors and students from Faculty of Humanities at Charles University. This project represents first attempt of a systemic study of iconographic sources connected with Bohemian battlefields of Thirty Years' War.

Particularly images published in works of Frankfurt chalcographist and publisher M. Merian (1593–1650) are the subject of inquiry. The study itself is based on the information gained from combination of iconographic, cartographic, written and archaeological sources.

*Anonymous copperplates with depicted plans of Brno besiege on 3.–23. August 1645 have been published in 5th volume of *Theatrum Europaeum* in year 1647 (fig. 1) and once again in 1672 in *Relatione dell'assedio di Bruna e della fortezza di Spilberg* (fig. 3). Besides that an oil painting, bearing the plan of Brno besiege, by H. B. Bayer and H. J. Zeisler, dated 1645–46 (fig. 5), is preserved in the Brno City Museum. Our work was to verify the credibility of landscape projection on the basis of comparison with younger cartographic sources, namely with 1st and 2nd military mapping surveys and other cartographic pieces of 19th century.*

*The engraving published in *Theatrum Europaeum* in 1647 represents a basic type of images illustrating Thirty Years' War battlefields within period journalism. It presents an uncomplicated ground plan (essentially a technical drawing) of field fortification, and the city fortification of Brno with adjacent fortress Špilberk. The plan is set into a schematically conceived landscape, pictured from a gently inclined bird's eye view. The rectangular plan composition is in fact a polygon with 4–5 km long sides (fig. 2). The situation is pictured from Southwest to Northeast. Spatial relations of single landscape components are much distorted. Author of this plan was a Swedish serviceman, as it follows from the legend.*

The painting and the younger engraving have, according to the legend, celebrated the courage of city defenders or better of the emperor's army in general. The painting from 1645–46 represents a plain ground plan of the city and field fortification system set into a gently inclined view again. The landscape is depicted roughly from East to West. The pictured area is indeed a polygon as well, with sides approximately 7 × 5 km long (fig. 4). Spatial relations within the landscape are again slightly distorted, yet the overall depiction of Brno and its surrounding corresponds with reality much more than the older engraving. The painting underlines the landscape character much better than the engraving; military objects and situations are not as noticeable. The painting is attended by an extensive and detailed key.

The engraving dated 1672 appears to be almost identical with the painting at first sight, yet it is not a copy of it – it has rather served as a loose inspiration for the engraver. Similarly to the engraving from 1647, military elements as fortification and operations are being emphasized here as well.

Fig. 1. *Siege of Brno in 1645, *Theatrum Europaeum* V*

Fig. 2. *Polygon on a contemporary map of Brno delimiting the area which is depicted on the plan of the siege of Brno in *Theatrum Europaeum* V*

Fig. 3. *Plan of the siege of Brno in 1645, *Relatione dell'assedio di Bruna e della fortezza di Spilberk* ...*

Fig. 4. *Polygon on a contemporary map of Brno delimiting the area which is depicted on the plan of the siege of Brno from 1672 in *Relatione* ... and in an oil painting by H. B. Bayer and H. J. Zeisler from 1645–1646*

Fig. 5. *Plan of the siege of Brno in 1645 in an oil painting by H. B. Bayer and H. J. Zeisler from 1645–1646*

Fig. 6. *Cityscape showing the siege of Brno, from an oil painting by H. B. Bayer and H. J. Zeisler from 1645–1646*

Fig. 7. *Illustration of the city of Brno in the work by M. Zeiler entitled *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae* from 1650*

(English by Kamila Remišová Věšíňová)